

ลักษณะการอยู่อาศัยและความอยู่ดีมีสุข ของครัวเรือนชนบทไทย

ปิยวัฒน์ เกตุวงศา¹

บทคัดย่อ

การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยแบบผสม (Mixed Methods) ที่ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงปริมาณควบคู่กันไปแบบคู่ขนาน โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อค้นหาข้อมูลที่มีความลุ่มลึกจากผู้ให้ข้อมูลตามแนวคิดปรากฏการณ์นิยมใน 10 จังหวัดทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย รวมจำนวนผู้ให้ข้อมูล 122 คน ในขณะเดียวกันก็จะทำการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ เพื่อค้นหาประเด็นเชิงสถานการณ์ในภาพรวมจากข้อมูลทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูลที่มีความเป็นตัวแทนระดับประเทศ

ผลการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรและสังคมภายใต้สังคมสูงวัยของไทย ได้ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนในชนบททั้งในลักษณะของโครงสร้างครัวเรือน โดยพบ 1) การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนเดี่ยวที่ปราศจากผู้ดูแล 2) การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนขยายขนาดย่อม และ 3) สถานการณ์ที่มีผู้สูงอายุที่ดูแลตนเอง ขณะที่เมื่อพิจารณาถึงเรื่องความอยู่ดีมีสุข พบว่า ครัวเรือนชนบทมองเรื่องความอยู่ดีมีสุขเป็นภาพองค์รวมทั้งในแง่ร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อเป็นการเตรียมพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนชนบท มีดังนี้ 1) จัดให้มีสถานดูแลเด็กเล็กที่มีคุณภาพ 2) ผลักดันกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งทางคุณธรรมและจริยธรรมของชุมชนเพื่อให้เป็นรากฐานแห่งการพึ่งพาอาศัยกันของครัวเรือนชนบท 3) กระตุ้นให้เกิดกิจการเกิดใหม่ในชนบทที่เน้นการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืนโดยเฉพาะในกลุ่มผู้ย้ายถิ่นกลับ และ 4) สนับสนุนให้เกิด “ความฉลาดทางเทคโนโลยี” ในกลุ่มประชากรผู้สูงอายุเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต

คำสำคัญ: ครัวเรือนชนบท รูปแบบการอยู่อาศัย ความเป็นอยู่ ความอยู่ดีมีสุข

¹ อาจารย์ประจำ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

LIVING ARRANGEMENT AND THE WELL-BEING OF RURAL HOUSEHOLDS IN THAILAND

Piyawat Katewongsa ¹

ABSTRACT

This research employs the mixed-methods to collect the data, qualitative method was used to collect information with 122 key informants by focus group discussions, small group discussion, in-depth interviews, and observation in 10 provinces of Thailand. For quantitative method, this research used data from national survey by National Statistical Office of Thailand to elaborate and demonstrate the situation of rural household.

This study found that the aging population structure and society in Thailand is having significant effects on rural households in terms of the composition of household members, lifestyle, and methods of care and support among household members. It is also clear that there are an increasing number of households with only one or two elderly members with no younger relative or care provider living in the household to provide care. Increasingly, rural Thai elderly are having to rely on themselves for care. For the meaning of well-being in rural household member's perspective, it was found in aspects of holistic balance with physical, mental, and spiritual happiness

Based on the findings, this research provides some key policy recommendations as follows: 1) Improve the quality of child development centers in rural area; 2) Strengthen and maintain values and morals of community in rural family; 3) Promote the role of returned migrants to share the experiences for community development; 4) Build the technology literacy to rural household member particularly for the elderly.

KEY WORDS: Rural households, Living arrangement, Household living pattern, Household well-being

¹ Lecturer, Institute for Population and Social Research, Mahidol University

ลักษณะการอยู่อาศัยและความอยู่ดีมีสุข ของครัวเรือนชนบทไทย

ปิยวัฒน์ เกตุวงศา¹

บทนำ

การเปลี่ยนผ่านโครงสร้างทางประชากรไทยในปัจจุบันที่กำลังเข้าสู่ยุคสังคมสูงอายุ จำนวนเด็กเกิดใหม่ที่ลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่วัยก่อนมีอายุยืนยาวมากยิ่งขึ้น สัดส่วนของผู้สูงอายุเพิ่มสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นตัวกำหนดที่เกี่ยวข้องกันที่ทำให้โครงสร้างทางประชากรของประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตเป็นอย่างมาก และแน่นอนว่าย่อมส่งผลกระทบต่อสภาพความเป็นอยู่ของครัวเรือนไม่มากนักน้อย

โดยตลอดช่วงเวลาราวครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา สถานการณ์การเปลี่ยนผ่านทางประชากรของประเทศไทยดำเนินไปตามขั้นตอนการเปลี่ยนผ่านดังเช่นในประเทศแถบยุโรป สหรัฐอเมริกา และประเทศที่พัฒนาแล้วเคยประสบมา กล่าวคือ มีการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรอย่างเห็นได้ชัด จากที่เคยมีอัตราการเกิดสูงในอดีต แต่ปัจจุบันอัตราการเกิดเริ่มลดลงมาอยู่ที่ระดับต่ำกว่าระดับทดแทน (คือต่ำกว่าอัตราเจริญพันธุ์รวมที่ระดับ 2.1) สาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดจาก 2 ปัจจัยที่สำคัญ โดยสาเหตุแรกได้แก่ การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ของประชากรไทย ในปี พ.ศ.2513 อัตราเจริญพันธุ์รวมของประชากรไทยเคยสูงกว่า 6.0 ลดลงเหลือเพียง 1.6 ในปี พ.ศ. 2558 ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลให้จำนวนการเกิดของเด็กไทยลดน้อยลง โดยมีการคาดการณ์ว่า

¹ อาจารย์ประจำ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

จำนวนเด็กอายุต่ำกว่า 15 ปี ในช่วงปี พ.ศ. 2548 – 2578 จะมีจำนวนลดลงจาก 14 ล้าน หรือร้อยละ 23 ของประชากรทั้งหมด เหลือเพียง 9 ล้านคนเศษ หรือร้อยละ 14 เท่านั้น (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2551; สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, 2558)

สาเหตุที่สำคัญอีกหนึ่งประการคือ การมีอายุยืนยาวขึ้นของประชากร อันมีสาเหตุจากความก้าวหน้าและวิทยาการทางด้านการแพทย์และสาธารณสุขที่สามารถยืดอายุของประชากรออกไปได้ ดัชนีบ่งชี้ที่สำคัญได้แก่ อายุขัยเฉลี่ยเมื่อแรกเกิดของประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จากน้อยกว่า 60 ปี ในปี พ.ศ. 2513 เพิ่มขึ้นเป็น 75 ปี ในปัจจุบัน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2551; สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, 2558) และหากมองไปในอนาคตอันใกล้ จะพบว่า การเพิ่มขึ้นของประชากรกลุ่มผู้สูงอายุที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปนั้น จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดและรวดเร็ว เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มอื่นๆ นั่นคือ ในปี พ.ศ. 2548 มีประชากรสูงอายุอยู่ 6 ล้านคนเศษ หรือประมาณร้อยละ 10 แต่ในอีกประมาณ 30 ปีข้างหน้า ในปี พ.ศ. 2578 จำนวนผู้สูงอายุจะเพิ่มขึ้นเป็น 16 ล้านคน หรือร้อยละ 25 ซึ่งผลจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรทั้งการลดลงของการเกิด และการเพิ่มขึ้นของสัดส่วนประชากรผู้สูงอายุ สามารถกล่าวได้ว่า ในปัจจุบันประเทศไทยกำลังก้าวเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุอย่างเต็มตัวนั่นเอง (ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์ และปราโมทย์ ประสาทกุล, 2549; International Labour Office, 2007)

จากสถานการณ์ดังกล่าวข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่เกิดขึ้นส่งผลต่อความเป็นอยู่ของประชากรไทยโดยตรง การเปลี่ยนผ่านโครงสร้างอายุทางประชากรสู่สังคมผู้สูงอายุจะนำมาซึ่งปัญหาการขาดแคลนทางด้านแรงงาน โดยเฉพาะแรงงานภาคเกษตรกรรมรุ่นใหม่ที่มีแนวโน้มจะเคลื่อนย้ายเข้าสู่การประกอบอาชีพในภาคอุตสาหกรรมและบริการมากขึ้น (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2559) ด้วยเหตุนี้เอง รูปแบบการอยู่อาศัยของครัวเรือนในชนบทจึงอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะของครัวเรือนแบบข้ามรุ่น (Skipped Generation) ซึ่งหมายถึงครัวเรือนที่มีเฉพาะประชากรวัยสูงอายุและวัยเด็กอยู่ร่วมกัน เนื่องจากเป็นพื้นที่ต้นทางของกระแสการย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมือง

ซึ่งเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า ด้วยสถานการณ์ด้านการเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคมดังกล่าวจะมีผลเช่นไรต่อการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของความเป็นอยู่ ความอยู่ดีมีสุข บทบาทของสมาชิกครัวเรือน

การเปลี่ยนแปลงทางประชากร สังคม และความเป็นเมืองในพื้นที่ชนบท ดังกล่าว นำมาซึ่งคำถามเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับลักษณะความเป็นอยู่ ความอยู่ดีมีสุขของพื้นที่ชนบทในสังคมไทย คือ สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงทางประชากร ความเป็นเมือง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนในพื้นที่ชนบทของไทยในปัจจุบัน ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นนี้ จะส่งผลกระทบต่อหรือไม่ และอย่างไร ต่อรูปแบบการอยู่อาศัยของครอบครัว (Family) และครัวเรือน (Household) ของไทย ลักษณะการดูแลซึ่งกันและกันของคนในครัวเรือน ขณะเดียวกันบทความนี้จะสะท้อนให้เห็นว่า ปัจจุบันครัวเรือนชนบทไทยประสบกับปัญหาอะไร มีวิธีการปรับตัวหรือรับมือกับการเปลี่ยนแปลงและปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างไรบ้าง โดยจะใช้วิธีการค้นหาคำตอบด้วยวิธีการเชิงลึก เพื่อให้ทราบถึงสถานการณ์ด้านความเป็นอยู่ของครัวเรือนชนบทไทยในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่ออธิบายลักษณะความเป็นอยู่และการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบการอยู่อาศัยของครัวเรือนไทยในชนบท
2. เพื่อศึกษาความหมายของความอยู่ดีมีสุขภายใต้บริบทของครัวเรือนชนบทไทย

แนวคิดในการศึกษา

ความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนชนบทไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคมสำหรับการวิจัยนี้ หากพิจารณาตามทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านทางประชากรระยะที่ 2 (Second Demographic Transition theory: SDT) ที่ได้อธิบายถึงผลของการเปลี่ยนแปลง

ทางสังคมในระดับมหภาคที่ส่งผลต่อการเกิดและการตายของประชากรที่ลดลงกระทั่งนำไปสู่การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว (Lesthaeghe and Van de Kaa, 1986) จะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนในชนบทของไทย ด้วยเหตุนี้ บทความนี้จึงกำหนดขอบเขตเชิงเนื้อหาของการวิเคราะห์ที่จะมุ่งเน้นการมองปรากฏการณ์ที่เป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคมต่อรูปแบบการอยู่อาศัยของครัวเรือนที่อยู่ในพื้นที่ชนบท ส่วนหนึ่งเชื่อว่าเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลง หรือวิวัฒนาการทางสังคม ความเป็นเมือง ที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงทางประชากรผ่านทาง การเกิดที่มีจำนวนน้อยลงและการตายที่มีจำนวนน้อยลง รวมถึงปัจจัยด้านการย้ายถิ่น จากชนบทเข้าสู่เมือง โดยมีสมมติฐานเบื้องต้นว่า หากคนจากเขตชนบทย้ายถิ่นเข้ามาทำงานอยู่ในเมืองต่อเนื่องและเป็นเวลานานมากยิ่งขึ้น ก็ย่อมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในครัวเรือนและสังคมชนบทไม่มากนักน้อย อาทิ โครงสร้างของครอบครัว ที่หมายถึงขนาด รูปแบบการอยู่อาศัย ขณะที่ความสัมพันธ์ของสมาชิกในครัวเรือนเอง จะมีเรื่องของ บทบาทสมาชิก การติดต่อสื่อสาร การทำกิจกรรมร่วมกัน รวมถึงเรื่องของการพึ่งพาตนเอง และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Podhisita.et.al, 2009) ขณะเดียวกันยังประสงค์ที่จะสะท้อนภาคความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวในชนบทที่เป็นภาพเชิงอุดมคติในทัศนะของผู้ที่อยู่อาศัยและเผชิญสถานการณ์ด้านการเปลี่ยนแปลงด้านประชากรและสังคม

ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้วิธีการวิจัยแบบผสม (Mixed Methods) ที่ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ และการวิจัยเชิงปริมาณควบคู่กันไปแบบคู่ขนาน โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อค้นหา ข้อมูลที่มีความลุ่มลึกจากผู้ให้ข้อมูลตามแนวคิดปรากฏการณ์นิยม ทั้งในแง่ข้อมูลเชิง สถานการณ์และคำอธิบายของเหตุ และผลของปรากฏการณ์ในรายละเอียด ในขณะที่เดียวกัน ได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ เพื่อค้นหาประเด็นเชิงสถานการณ์ในภาพรวมจาก ข้อมูลทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูลที่มีความเป็นตัวแทนระดับประเทศ อันได้แก่ การสำรวจ

ภาวะการทำงานของประชากร และการสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย จากสำนักงานสถิติแห่งชาติ ระหว่างปี พ.ศ. 2530 – 2557 ที่ได้รับการอนุเคราะห์ให้นำมาสร้างตัวแปรวิเคราะห์ และประมวลผลใหม่ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา จากนั้นได้นำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนาแสดงจำนวนและร้อยละตามในประเด็นเกี่ยวกับรูปแบบการอยู่อาศัยประเภทต่างๆ เน้นไปที่รูปแบบครัวเรือนผู้สูงอายุ และครัวเรือนข้ามรุ่น จำแนกตามบริบทเชิงภูมิภาค นอกจากนี้ ยังวิเคราะห์ถึงลักษณะการช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างเพื่อนบ้าน เพื่อให้ทราบถึงข้อมูลที่สะท้อนภาพลักษณะความเป็นอยู่ของครัวเรือนชนบท

สำหรับขั้นตอนการกำหนดพื้นที่ศึกษาสำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพ กำหนดให้มีการรวบรวมจากทุกภูมิภาคของประเทศไทย เนื่องจากประสงค์ให้เข้าใจถึงอัตลักษณ์และบริบทของครัวเรือนชนบทไทยในมิติของความแตกต่างทางสภาพภูมิศาสตร์ บริบททางสังคม แนวคิดความเชื่อ ค่านิยม วัฒนธรรม ตลอดจนความเป็นอยู่และวิถีชีวิต ซึ่งในการเลือกพื้นที่ศึกษาระดับจังหวัดจะพิจารณาจากดัชนีสูงวัยของจังหวัดของภูมิภาคนั้นๆ โดยเลือกจังหวัดที่มีดัชนีสูงวัยในระดับสูงอย่างน้อย 1 จังหวัด และดัชนีสูงวัยในระดับต่ำอีก 1 จังหวัด ตามข้อมูลจากรายงานประชากรสูงอายุไทย (กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, 2558) ได้พื้นที่สำหรับการศึกษาเชิงคุณภาพทั้งสิ้น 10 จังหวัด ประกอบด้วย ภาคกลาง (จังหวัดสมุทรสงคราม และจังหวัดนครปฐม) ภาคตะวันออก (จังหวัดสระแก้ว และจังหวัดชลบุรี) ภาคเหนือ (จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดลำปาง) ภาคใต้ (จังหวัดกระบี่ และจังหวัดนครศรีธรรมราช) และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (จังหวัดนครพนม และจังหวัดขอนแก่น) หลังจากได้จังหวัดที่เป็นพื้นที่ศึกษาแล้ว คณะวิจัยจะทำการสืบค้นข้อมูลเกี่ยวกับจังหวัดนั้นๆ เพื่อศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับชุมชนต่างๆ ในจังหวัดนั้นๆ ที่มีความเข้มแข็งของชุมชน การประยุกต์ใช้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง การรวมกลุ่มเพื่อการประกอบอาชีพ มีนโยบายหรือแนวทางในการจัดสรรสวัสดิการสำหรับผู้สูงอายุ เป็นต้น เพื่อให้ได้มาซึ่งชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ มีลักษณะ

ความเป็นอยู่ที่สามารถสะท้อนภาพปรากฏการณ์ตามโจทย์ของการศึกษา รวมถึงชุมชน สำหรับการศึกษาคั้งนี้ทั้งสิ้น 23 ชุมชน

ถัดมาในขั้นตอนการรวบรวมข้อมูลระดับบุคคล หรือกลุ่มคนจะใช้การสืบเสาะ ข้อมูลจากผู้รู้ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) จากผู้ให้ข้อมูลหลายกลุ่ม อาทิ ผู้สูงอายุ ประชากรวัยทำงาน กลุ่มวัยรุ่น ชาวบ้านชนบท พ่อบ้านแม่บ้าน ผู้ย้ายถิ่นกลับ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน รวมถึงกลุ่มผู้บริหารและเจ้าหน้าที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยการคัดเลือกบุคคลผู้เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักนั้นจะพิจารณาจากคุณลักษณะตาม ประเด็นคำถามของการวิจัย เช่น เป็นผู้สูงอายุที่อยู่คนเดียว เป็นผู้สูงอายุที่อยู่กับหลาน เป็นผู้ที่มีประสบการณ์ด้านการย้ายถิ่นและย้ายถิ่นกลับ เป็นต้น

ด้วยวิธีการที่เหมาะสมตามวัตถุประสงค์ของเนื้อหา และประเด็นในการสืบค้น เพื่อความครอบคลุมของข้อมูลที่สามารถแสดงให้เห็นถึงมิติของปรากฏการณ์การ เปลี่ยนผ่านด้านครอบครัวและครัวเรือน รวมถึงความอยู่เย็นเป็นสุขภายใต้บริบททาง สังคมที่แตกต่างกัน จะเป็นการช่วยตรวจสอบความถูกต้องและแม่นยำของข้อมูลเชิงเนื้อหา ตามแนวคิดการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation Check) ที่เป็นการไขว้สาระสำคัญ ด้านเนื้อหาที่เป็นประเด็นสำคัญต่อการชี้ให้เห็นถึงมิติของผู้ให้ข้อมูล หรือกลุ่มหรือบุคคล นอกจากนี้ จะค้นหาเนื้อความที่เป็นปรากฏการณ์ของเรื่องนั้นๆ ด้วยวิธีการ เช่น การสนทนา กลุ่ม (Group Discussion) การสนทนากลุ่มย่อย (Small Group Discussion) การสนทนา กลุ่มแบบเจาะจง (Focus Group Discussion) ที่เป็นวิธีการรวบรวมข้อมูลในลักษณะของ การเชื่อในทฤษฎีอิทธิพลกลุ่ม (Group Influence Theory) ที่วางหลักไว้ว่า บุคคล จะแสดงความคิดเห็นเมื่อมีหมู่พวกร่วมพฤติกรรมเดียวกันต่างกล่าวถึงและพูดถึง นอกจากนี้ จะทำการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) กับผู้มีประสบการณ์ จริงในแง่มุมต่างๆ และทำการสังเกตทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมที่เป็นไปตาม แนวคิดปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology) ซึ่งในขั้นตอนการรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ มีจำนวนผู้ให้ข้อมูลจากทุกกลุ่มรวมทั้งสิ้น 122 คน

ผลการวิจัย

ลักษณะความเป็นอยู่และรูปแบบการอยู่อาศัยที่เปลี่ยนไปของครัวเรือนชนบทไทย

ปรากฏการณ์ที่เด่นชัดในแง่ของการเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างครอบครัวในชนบท จากข้อมูลการสนทนากลุ่มและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก ประกอบกับผลการวิเคราะห์ข้อมูล พบว่า มีครัวเรือนประเภทพิเศษที่บ่งชี้ให้เห็นถึงผลจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากรและสังคมของครัวเรือนในชนบทปัจจุบันที่มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นตามลำดับเวลา ไม่ว่าจะเป็นครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่คนเดียว หรืออยู่เฉพาะกับคู่สมรส ครัวเรือนเหล่านี้จัดเป็น “ครัวเรือนเดี่ยวขนาดเล็ก (ปราศจากผู้ดูแล)” ครัวเรือนข้ามรุ่น ครัวเรือนที่มีสตรีเป็นหัวหน้าครัวเรือน และครัวเรือนที่มีสมาชิกหม้าย หย่า แยก ครัวเรือนลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะเป็น “ครัวเรือนขยายขนาดเล็ก” จะเห็นได้ว่าลักษณะครัวเรือนทั้งสองแบบเกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคม ในฐานะตัวกำหนดหลัก ซึ่งส่งผลถึงขนาดครัวเรือนเฉลี่ย สภาพความเป็นอยู่ การดำรงชีวิต ตลอดจนบทบาทของสมาชิกแต่ละคนในการปฏิบัติต่อกันและกัน การมีปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน ที่มีแนวโน้มลดน้อยลงตามไปด้วย เพราะเมื่อสมาชิกแต่ละคนต้องอาศัยอยู่คนละที่กัน สมาชิกบางส่วนต้องย้ายออกไปทำงานและอาศัยอยู่ที่ถิ่นอื่น โอกาสในการได้มีกิจกรรมและปฏิสัมพันธ์กัน บทบาทและหน้าที่ของสมาชิกครัวเรือนในการพึ่งพาอาศัยกันและกันก็อาจจะน้อยลงตามไปด้วย

ทั้งนี้ จากครัวเรือนที่มีลักษณะพิเศษในชนบทข้างต้น ไม่ว่าจะเป็นครัวเรือนเดี่ยวขนาดเล็กที่ปราศจากผู้ดูแลและครัวเรือนข้ามรุ่น หากพิจารณาในแง่ความสามารถและความต้องการในการเอาใจใส่ดูแลแล้ว ดูคล้ายกับว่าจะต้องให้ความสำคัญเป็นพิเศษซึ่งในแง่ดีประการหนึ่งที่ค้นพบจากการรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพในพื้นที่ทั้งจากการสนทนา ระดับลึก และการสังเกต ยังคงพบว่าพื้นที่ชนบทของไทย (ที่เป็นชนบทจริง) ยังคงมีกลิ่นอายของความมีน้ำใจไมตรีซึ่งกันและกันอยู่มาก แม้ว่ากระแสของเทคโนโลยีและความทันสมัย

จะหลั่งไหลเข้าไปในพื้นที่ชนบทมากแล้วก็ตาม แต่ทว่าวิถีคิดทางจิตใจของผู้คนหาได้เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ความเอาใจใส่และดูแลซึ่งกันและกันระหว่างเพื่อนบ้านยังคงมีให้เห็นผ่านทางกิจกรรมในวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ตั้งแต่การแลกเปลี่ยนและมอบอาหารให้แก่กัน การแบ่งปันพืชผักผลไม้สวนครัวที่เพาะปลูกให้กันโดยไม่คิดมูลค่า การช่วยกันสอดส่องดูแลพฤติกรรมของบุตรหลานไม่ให้ไปก่อความเดือดร้อนหรือเป็นอันตราย ไปจนกระทั่งการช่วยเหลือกันและกันในการดูแลรับส่งไปยังสถานพยาบาลยามเจ็บไข้

“ก็ได้เพื่อนบ้านนี้แหละ เป็นคนคอยช่วยพาไปโรงหมอ
ตอนไม่สบาย เราก็ช่วยคารถ ค่าน้ำมันเค้าไป เล็กน้อยๆ
ไม่ได้มีมาก ก็พอช่วยเหลือกันไปได้ ไม่รู้จะฟังใคร ทำยังไง
ลูกหลานก็ไม่ได้อยู่ใกล้แล้ว ก็มีเพื่อนๆ กันนี้แหละ”

(สัมภาษณ์ระดับลึก, สตรีสูงอายุ, 78 ปี)

“เดี๋ยวนี้จะไปว่ากันมากก็ไม่ได้หรอก ก็ได้แค่บอกเท่านั้น
บางทีบอกไปก็มีเคืองกัน ไม่เชื่อก็มี ก็อย่างว่าแหละ
พอเด็กอยู่ในบ้านพ่อแม่ ตายายเค้าก็ไม่ได้มาเห็น พอออก
จากบ้านได้ก็โน่นเลย ซึ่ซิงเสียงดังกันไป แต่ก็ต้องช่วยๆ กันดู
เพราะใครจะเข้าจะออก จะทำอะไรเรารู้หมดแหละ
ช่วยกันดูไปหมู่บ้านเราชุมชนของเรา”

(สนทนากลุ่มผู้นำชุมชน)

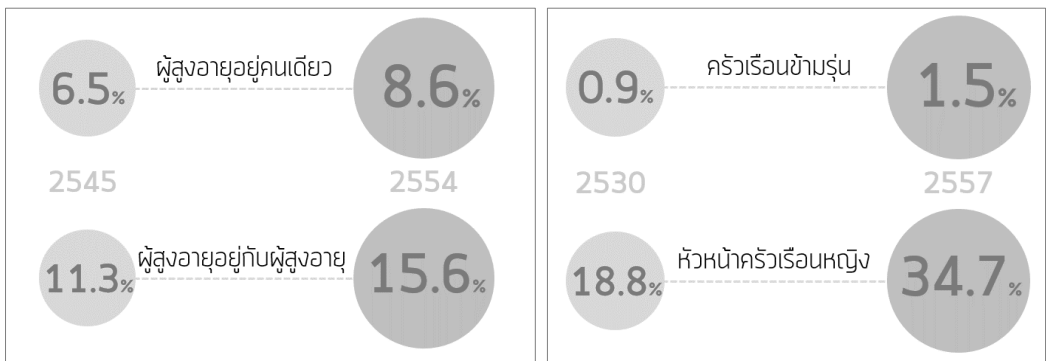
อย่างไรก็ดี จากการสนทนากลุ่มก็ยังคงพบเสียงสะท้อนจากผู้ให้ข้อมูลที่มีสัญญาณว่า ครัวเรือนเฉพาะเหล่านี้เป็นครัวเรือนที่มีความเปราะบางในหลายเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการอยู่อาศัย เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนการใช้ชีวิต ความสามารถในการผลิตและหารายได้ที่ส่วนใหญ่ต้องพึ่งพาประชากรวัยแรงงาน เรื่องช่องว่างระหว่างวัยของคนทั้ง

2 ช่วงวัยดังกล่าวที่มีอยู่ค่อนข้างมาก ส่งผลให้วิถีการใช้ชีวิตจึงแตกต่างกันออกไปในหลายมิติ ทั้งเรื่องการกินอยู่ รสนิยม รวมถึงทัศนคติในเรื่องต่างๆ

“ตอนเล็กๆ ก็พอดูแลไหวอยู่หรอก แต่พอโตมานี้เริ่มยาก
 เข้าทุกที จะกินจะอยู่มันก็ไม่เหมือนกัน เอาใจยาก
 จะให้ไปคอยตามใจก็ไม่ไหว ตามอยู่ก็ยังไม่ทันใหญ่
 ก็ต้องทำใจ ต้องปล่อยไป ถามว่ากลุ่มใจมั้ยมันก็ต้องมีบ้าง”

(สัมภาษณ์ระดับลึก, ชายสูงอายุ, 82 ปี)

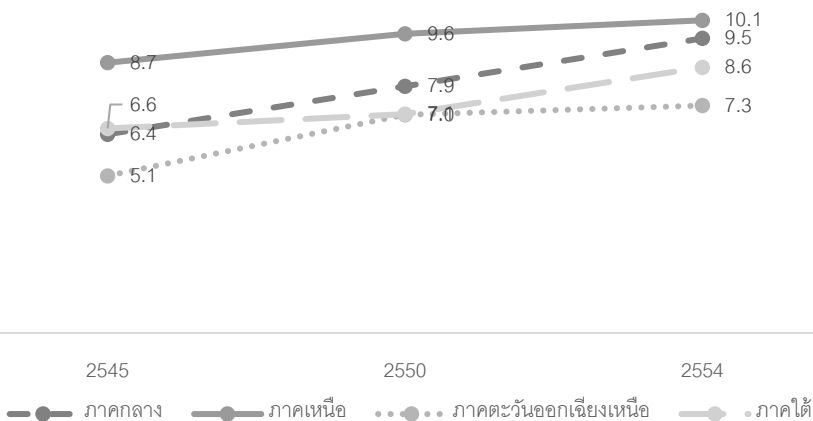
ผลการวิเคราะห์ที่ข้อมูลจากการสำรวจภาวะการดำเนินงานของประชากร พ.ศ. 2530 – 2557 โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า ขนาดครัวเรือนเฉลี่ยปี พ.ศ. 2557 ในชนบทไทย ครอบครัวยุคใหม่มีขนาดมากกว่าครัวเรือนในเขตเมืองอยู่เล็กน้อย 2.9 กับ 3.3 แต่ถือได้ว่าการลดจำนวนลงมาจากช่วง พ.ศ. 2530 อยู่พอสมควร ซึ่งพอจะชี้ให้เห็นถึงเค้าลางในการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนชนบทในแง่ลักษณะการอยู่อาศัยด้วยเช่นกัน

รูปที่ 1 ร้อยละของครัวเรือนที่มีลักษณะการอยู่อาศัยแบบเฉพาะ 4 ประเภท

- ที่มา: 1) ประมวลผลจากข้อมูลการสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย พ.ศ. 2545 และ 2554
 2) ประมวลผลจากข้อมูลการสำรวจภาวะการดำเนินงานของประชากร พ.ศ. 2530 – 2557

เมื่อวิเคราะห์ถึงลักษณะการอยู่อาศัยของครัวเรือนในชนบทที่มีลักษณะพิเศษ และเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรและสังคม ดังรูป 1 พบว่า มีครัวเรือนในลักษณะที่เป็นครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่คนเดียวประมาณร้อยละ 8.6 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี พ.ศ. 2554 เพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2545 ประมาณร้อยละ 2 โดยในภาคเหนือมีสัดส่วนของครัวเรือนดังกล่าวนี้สูงที่สุด (ดังรูป 2) ขณะที่เป็ครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่ด้วยกันกับคู่สมรสที่เป็นผู้สูงอายุด้วยกันเองถึงร้อยละ 15.6 ซึ่งเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 4 ในช่วงเวลาเดียวกัน นอกจากนี้ ยังพบว่า มีครัวเรือนที่มีหัวหน้าครัวเรือนเป็นสตรี ประมาณร้อยละ 34.7 เพิ่มขึ้นประมาณเกือบ 1 เท่าตัวระหว่างปี พ.ศ. 2530 และ 2557 ซึ่งครัวเรือนในลักษณะหลังนี้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของสตรีในการได้รับมอบหมายหน้าที่ในการเป็นหัวหน้าครัวเรือนหรือผู้นำครอบครัว ซึ่งถือได้ว่าประมาณ 1 ใน 3 ของครัวเรือนชนบท มีการมอบหมายหน้าที่ให้สตรีเป็นผู้รับผิดชอบในการบริหารครัวเรือน

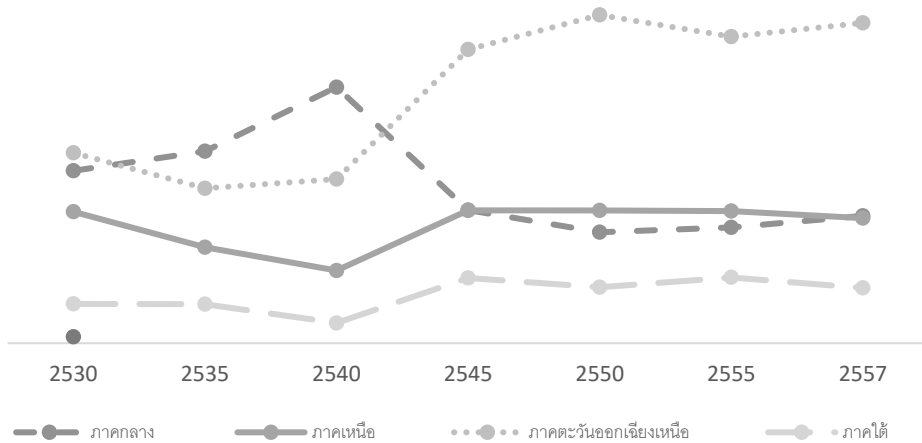

รูปที่ 2 ร้อยละของครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่คนเดียวในเขตชนบท

พ.ศ. 2545-2554 จำแนกรายภาค

ที่มา: ประมวลผลจากข้อมูลการสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย พ.ศ. 2545 - 2554

สำหรับครัวเรือนข้ามรุ่น ซึ่งเป็นลักษณะครัวเรือนที่เพิ่งให้ทราบถึงการย้ายถิ่นออกของประชากรวัยแรงงาน ส่งผลให้แทนที่ครัวเรือนจะมีสมาชิกอยู่ 3 รุ่น คือ รุ่นพ่อ รุ่นลูก และรุ่นหลาน แต่จะคงเหลืออยู่ในพื้นที่ชนบทเพียง 2 รุ่นคือ รุ่นพ่อ และรุ่นหลาน ซึ่งครัวเรือนในลักษณะนี้ในทางประชากรศาสตร์พิจารณาว่า เป็นครัวเรือนที่มีเพียงประชากรวัยพึ่งพิงที่อยู่อาศัยร่วมกัน ด้วยความแตกต่างของช่วงวัยและวิถีชีวิตอาจนำมาซึ่งผลทั้งในเชิงบวกและเชิงลบนั่นเอง ผลจากการวิเคราะห์ข้อมูลดังรูป 1 พบว่า ครัวเรือนข้ามรุ่นเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 0.9 ใน พ.ศ. 2530 เป็นร้อยละ 1.5 ในปี พ.ศ. 2557 โดยมีสัดส่วนมากที่สุดใภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ในขั้นตอนของการรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพที่พบว่า ในชุมชนชนบทหลายแห่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในพื้นที่ชนบท จะสามารถพบเห็นครัวเรือนข้ามรุ่นที่มีเฉพาะเด็กและผู้สูงอายุอยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ เมื่อสอบถามข้อมูลพบว่า เป็นผลที่จากย้ายถิ่นออกของประชากรเข้าไปทำงานในพื้นที่อื่น โดยเฉพาะเมืองหลวงหรือเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจซึ่งในส่วนนี้ในพื้นที่ต่างๆ ที่เป็นพื้นที่เขตเมือง รวมไปถึงกรุงเทพมหานคร นครราชสีมา ระยอง ชลบุรี ทั้งนี้เมื่อผู้ย้ายถิ่นเหล่านี้มีบุตรก็จะส่งกลับไปให้ปู่ย่า ตายายที่อยู่ในชนบทช่วยเหลือดู เพราะสภาพแวดล้อมในเขตที่ตนเองย้ายมาทำงานอาจจะไม่เหมาะสมนัก รวมไปถึงความสามารถในการดูแล ทั้งในแง่ค่าใช้จ่าย และเรื่องเวลาที่ส่วนใหญ่ต้องใช้ไปกับการทำงานด้วย ข้อค้นพบที่สำคัญในเรื่องนี้คือ ผู้สูงอายุ (โดยเฉพาะวัยปลาย) ที่อาศัยในครัวเรือนข้ามรุ่นจำนวนไม่น้อยกำลังเผชิญกับความยากลำบากในการดูแลหลานที่เป็นเด็กเล็ก เนื่องจากไม่มีเรี่ยวแรงมากพอที่จะตามดูแลหลานได้ทั้งวัน ขณะที่หลายรายซึ่งมีบุตรหลานเป็นวัยรุ่น ก็จะมีปัญหาแตกต่างกันออกไป บางรายมีความเครียดและกังวลเนื่องจากเป็นห่วงพฤติกรรมเสี่ยง ทั้งเรื่องการเรียน การคบเพื่อน และความประพฤติ ในทางกลับกันประชากรวัยเด็ก/วัยรุ่นเอง ก็มีความเข้าใจที่แตกต่างไปจากผู้สูงอายุ โดยสถานการณ์ดังกล่าวนี้ได้นำมาซึ่งปัญหาอื่นๆ ของครอบครัว

รูปที่ 3 ร้อยละของครัวเรือนข้ามรุ่นในเขตชนบท พ.ศ. 2530-2557

จำแนกรายภาคความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนชนบทไทย

ที่มา : ประมวลผลจากข้อมูลการสำรวจภาวะการทำงานของประชากร พ.ศ. 2530 - 2557

ผลจากการรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ เพื่อค้นหาความหมายของความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในชนบทภายใต้สถานการณ์ด้านการเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคม สามารถตีความและจำแนกได้ว่า ในแง่มุมแรกเรื่องของ **“ความอยู่ดี”** ในเรื่องดังกล่าวนี้จะส่งความหมายในเชิงความเป็นอยู่ เนื้อตัวร่างกาย และความสุขสบายของชีวิตที่เป็นไปในทางที่เป็นรูปธรรมและจับต้องได้ วัดผลได้ โดยชั้นทามติจากการสนทนากลุ่มต่างๆ วิเคราะห์ได้ว่า จะความสำคัญไปที่การมีครอบครัวและสมาชิกครอบครัวที่ดี มีอาชีพการงานที่ดี มีรายได้ที่ดี มีที่อยู่อาศัยที่ดี มีสังคมรอบๆ ตัวที่ควรจะดีด้วย เป็นสังคมที่มีความปลอดภัยในระดับดี มีระเบียบการจัดการที่ดี รวมไปถึงการมีสวัสดิการที่ดี โดยประเด็นต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่คนในชนบทคิดและพิจารณาเมื่อจะพูดถึงการอยู่ดี และต่างมองตรงกันว่า

ความอยู่ดีเป็นพื้นฐานของความมีสุข นั่นหมายความว่า หากปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ไม่อยู่ในระดับที่พิจารณาว่าดีแล้ว ความมีสุขก็ยากที่จะเกิดขึ้น

“ความมีสุขจำเป็นต้องอาศัยการเกื้อกูลพึ่งพาอาศัยกัน ระหว่างคนในบ้าน ในหมู่บ้านในชุมชน หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เงินสวัสดิการต่างๆ ทั้งจากภาครัฐท้องถิ่น หรือเงินจากการรวมกลุ่มกันเก็บเงิน พวกนี้เป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องพิจารณาหากจะพูดถึงเรื่องความอยู่ดีมีสุข เราต้องสอนให้ชาวบ้านเราคิดเองจากตัวเองเสียก่อนจึงจะมีสุขได้ เพราะเรื่องพวกนี้มันอยู่ข้างใน แต่ก็ต้องดูเรื่องกินเรื่องอยู่ด้วย หมายถึงเรื่องเงินๆ ทองๆ หนะ”

(สนทนากลุ่มย่อย, ปราชญ์ชาวบ้าน)

ลักษณะการพึ่งพาอาศัยกันของสมาชิกครัวเรือนชนบทไทย แสดงให้เห็นถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนที่ยังคงมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันไม่ต่างจากอดีตมากนัก ความผูกพันระหว่างสมาชิกครัวเรือนยังคงอยู่ในระดับที่สูง หากพิจารณาจากการที่สมาชิกมีเวลาในการทำกิจกรรมร่วมกัน การรับประทานอาหารร่วมกัน การแก้ปัญหากัน ผลการวิเคราะห์ข้อมูลพบว่า ยังคงมีการปฏิบัติกิจกรรมกันอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้จะมีบางส่วนที่ไม่ได้ร่วมกิจกรรมอย่างเป็นประจำ แต่หากมีโอกาสก็จะปฏิบัติแทบจะทุกครั้ง หรือทำเป็นส่วนใหญ่ ที่สำคัญคือพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่จะไม่เลือกใช้วิธีการแก้ไขปัญหาด้วยการสร้างความขัดแย้ง และความรุนแรง ซึ่งในส่วนนี้ นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง

ตารางที่ 1 ร้อยละของการทำกิจกรรมร่วมกัน การปรึกษาหารือ การปฏิบัติหน้าที่ ตามบทบาทของสมาชิกครัวเรือนชนบทไทย

กิจกรรม	ความบ่อยครั้ง (%)			
	เป็นประจำ	นานๆ ครั้ง	ไม่มีเลย	รวม
ทำกิจกรรมในบ้านพร้อมหน้ากันกับสมาชิก ในครอบครัวอย่างมีความสุข	68.4	28.9	2.7	100.0
ทำกิจกรรมนอกบ้านพร้อมหน้ากันกับสมาชิก ในครอบครัวอย่างมีความสุข	22.2	67.6	10.2	100.0
พูดคุยปรึกษา หรือตัดสินใจร่วมกันด้วยเหตุผล ในเรื่องที่สำคัญๆ	38.3	52.1	9.6	100.0
มีความรู้สึกขัดแย้ง ไม่พอใจ ใช้ความรุนแรง ในการแก้ปัญหา	3.3	30.6	66.1	100.0
ทำหน้าที่ตามบทบาท หรือความรับผิดชอบ ของตนเอง	64.9	30.8	4.3	100.0

ที่มา: ประมวลผลการสำรวจสถานะสังคม และวัฒนธรรม และสุขภาพจิต,
สำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2557

ขณะที่เรื่องของ **"การมีสุข"** จะเป็นเรื่องที่สื่อความไปในด้านของจิตใจเป็นส่วนใหญ่ นั่นคือการรู้จักที่จะใช้ชีวิตพอเพียง การได้ใช้เวลาทำกิจกรรมร่วมกันระหว่างสมาชิกเอื้อเพื่อ มีศีลธรรม ใช้หลักทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศาสนาพุทธ คริสต์ หรืออิสลาม หรือแม้กระทั่งศาสนาอื่นๆ ในการแก้ไขปัญหาชีวิต ในการดำรงชีวิต ต้องมีการเคารพกัน และที่สำคัญก็ต้องมีความสุขในเรื่องรายได้ด้วย อย่างไรก็ตามประเด็นเกี่ยวกับความอยู่ดีมีสุขนี้ได้รับการสะท้อนมุมมองจากผู้ให้ข้อมูลที่น่าสนใจคือ ความอยู่ดีมีสุขของคนในชนบท

จำเป็นต้องอาศัยการเกื้อกูลพึ่งพาอาศัยกันระหว่างครัวเรือน ชุมชน รวมไปถึงสวัสดิการต่างๆ จากภาครัฐ โดยเฉพาะองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ที่จะต้องเข้ามามีบทบาทร่วมด้วย

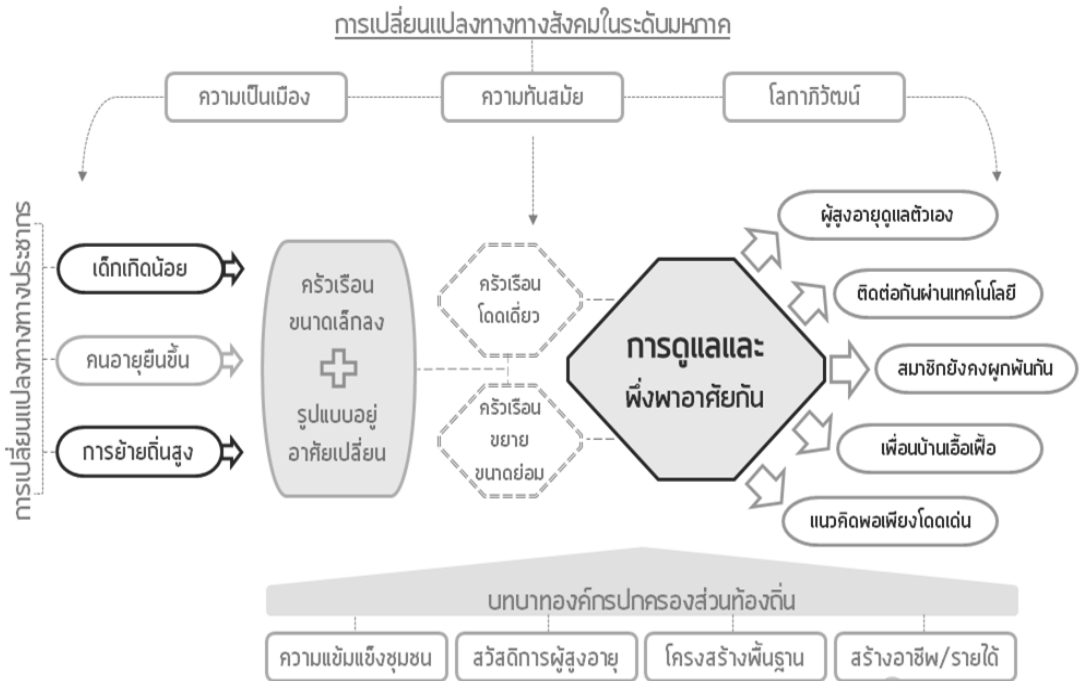
ในแง่ของความเป็นอยู่ พบว่า ครัวเรือนในชนบทส่วนใหญ่จะยังคงมีวิถีชีวิต และวัฒนธรรมเหมือนเดิมในอดีต ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนส่วนใหญ่ ยังคงมีเวลาสำหรับดำเนินกิจกรรมร่วมกันในบ้านอย่างมีความสุขเป็นประจำที่สูง ประมาณร้อยละ 68.4 สมาชิกส่วนใหญ่ยังคงปฏิบัติหน้าที่และบทบาทของตนได้อย่างดี ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา หรือเกิดความรู้สึกขัดแย้ง แต่ข้อมูลที่สำคัญที่สอดคล้องตรงกันทั้งข้อมูลเชิงคุณภาพและปริมาณ คือสมาชิกในครอบครัวมีการปรึกษาหารือและตัดสินใจในเรื่องที่สำคัญร่วมกันไม่มากนัก (ดังตาราง 1)

ขณะที่ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกเพื่อนบ้าน พบว่า ด้วยสภาพแวดล้อม และบรรยากาศของชนบท ประกอบกับอาชีพของคนในชนบทส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพการเกษตร ทำไร่ ทำสวน มีชีวิตเรียบง่าย และมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน มีการแบ่งอาหารการกิน ใครมีพืชผักสวนครัวรั้วกินได้ ก็แบ่งให้คนในชุมชน และมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันฉันท์เครือญาติ แม้จะไม่ได้มีความสัมพันธ์ทางสายเลือดก็ตาม โดยจากข้อมูลการสำรวจสภาวะสังคม และวัฒนธรรม และสุขภาพจิต, สำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2557 ยืนยันข้อค้นพบดังกล่าว โดยร้อยละ 91.4 ของประชาชนในเขตชนบทตอบว่ายังมี ความสัมพันธ์ที่ดีแน่นแฟ้นกับเพื่อนบ้าน ขณะที่อีกร้อยละ 83.6 ตอบว่าตนมีเพื่อนบ้านคอยให้ความช่วยเหลือในยามจำเป็น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ในอดีตคนในชนบทส่วนใหญ่จะมี “ความอยู่ดีมีสุข” เพราะการมีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย และมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งหากเปรียบเทียบกับความอยู่ดีมีสุขกับในปัจจุบันแล้ว คนในชนบทส่วนใหญ่ ก็ยังคง “อยู่ดี” และ “มีสุข” อยู่ยังคงมีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย และใช้ชีวิตเหมือนเดิม ไม่ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินชีวิตมากเสียเท่าไรนัก จะมีที่เพิ่มเติมคือ การมีเทคโนโลยีเข้ามาช่วยให้ชีวิตสะดวกสบายมากขึ้น

เทคโนโลยีต่างๆ เข้ามามีบทบาทที่สำคัญในวิถีชีวิต คนในชนบทต้องมีการปรับตัวบ้าง แต่ก็ไม่ได้ทำให้วิถีชีวิตดั้งเดิมเปลี่ยนแปลงไปมากนัก ยกตัวอย่างเช่น ในการติดต่อสื่อสารกันในอดีต ในการติดต่อสื่อสารกันจะเป็นการเดินทางไปหาที่บ้าน หรือการประกาศผ่านวิทยุชุมชน แต่เมื่อมีสื่อออนไลน์ เช่น ไลน์ เฟสบุ๊กเข้ามา การติดต่อสื่อสารของคนในชนบท ก็จะถูกปรับเปลี่ยนให้ก้าวทันกับโลกยุคใหม่ มีการติดต่อผ่านโทรศัพท์มือถือด้วย แอปพลิเคชันดังกล่าวมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีคนในชนบทอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นกลุ่มในวัยสูงอายุ จะยังคงติดต่อสื่อสารไปมากับเพื่อนบ้าน หรือคนในชุมชนด้วยการเดินทางไปหาที่บ้านมากกว่าการใช้เทคโนโลยีใหม่ นั่นแสดงให้เห็นว่า คนในชนบทที่เป็นคนวัยทำงานจะยอมรับเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาในการดำเนินชีวิตมากขึ้น แต่ก็ยังคงวิถีชีวิตดั้งเดิม ที่ยังมีการไปมาหาสู่กันโดยการเดินทางไปพูดคุยกันอยู่ แต่ในขณะเดียวกัน คนในชนบทในวัยสูงอายุบางกลุ่ม ก็ยังปรับตัวกับเทคโนโลยีต่างๆ ไม่ได้เท่าที่ควร

เมื่อมองอีกมุมหนึ่ง ที่วิถีชีวิตคนในชนบทจะต้องปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสังคมยุคใหม่ ที่วิถีชีวิตชนบทกลายเป็นทางเลือกของคนเมืองที่มักจะเริ่มหันเข้าหาสู่ธรรมชาติ โดยการหันมาท่องเที่ยวในเมืองชนบทมากขึ้น การตอบโต้ดังกล่าวจึงทำให้การทำงานของคนที่ในอดีตจะทำกินกันแค่เฉพาะคนในครอบครัว หรือคนในชุมชน มีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตการทำงานแบบเดิม มาคิดในเรื่องเศรษฐกิจในครัวเรือนและในชุมชนมากขึ้น ทั้งในเรื่องการท่องเที่ยว การค้าขาย และบริการ กลายเป็นรายได้หลักของคนในชนบท เช่น การทำโฮมสเตย์ การตั้งชมรมต่างๆ เพื่อการค้าขายสินค้าและบริการต่างๆ ที่เป็นวิถีชีวิตและเป็นรายได้ของคนในชนบท อาทิเช่น การทำน้ำตาลมะพร้าว การเปลี่ยนแปลงในเรื่องเศรษฐกิจของคนในชนบท ทำให้นอกจากทำให้วิถีชีวิตเปลี่ยนแปลงไปแล้ว จากที่เคยเงียบสงบ อยู่กันแบบเรียบง่าย แต่เมื่อวันหนึ่งเมื่อวิถีชีวิตถูกปรับเปลี่ยน ทำให้คนในชนบทต้องมีการปรับตัว และปรับบุคลิกใหม่ จนปัจจุบันคนในชนบทส่วนใหญ่เริ่มจะคุ้นชินกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และเรียนรู้ที่จะปรับตัวและปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต แต่ก็ไม่ได้ทำให้วิถีชีวิตดั้งเดิมของคนในชนบทเปลี่ยนแปลงไปมากนัก เพียงแต่การเปลี่ยนแปลง

ดังกล่าวทำให้คนในชนบทเรียนรู้ที่จะอยู่กับคนภายนอกมากขึ้น การเรียนรู้ที่จะมีสิ่งใหม่ๆ ที่ทันสมัยเข้ามาในชนบท และสามารถปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้เข้ากับสังคมยุคใหม่มากขึ้น จากผลการศึกษาข้างต้น สามารถสรุปลักษณะการอยู่อาศัยและความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนชนบทไทย ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคมที่ก้าวเข้าสู่ยุคสังคมสูงอายุได้ว่า ปรากฏการณ์ด้านการเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคมที่เกิดขึ้นในครัวเรือนคือ มีจำนวนเด็กเกิดใหม่ที่ลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง ประชากรวัยแรงงานมีการย้ายถิ่นสู่เขตเมืองเป็นกระแสหลักระดับการพัฒนาและความเป็นเมืองของพื้นที่ชนบทยังคงมีช่องว่างเมื่อเปรียบเทียบกับเขตเมือง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลกระทบต่อตรงต่อการเปลี่ยนแปลงในแง่จำนวนและลักษณะของสมาชิกครัวเรือน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพ ที่หมายถึงการเกื้อหนุนกันพึ่งพาอาศัยกันของสมาชิกต่างรุ่นต่างวัย บทบาทของสมาชิกในการดูแลผู้เยาว์ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ตลอดจนการสืบทอดแนวคิดค่านิยม อุดมการณ์ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของครัวเรือน ที่สามารถสรุปเป็นแผนภาพที่สะท้อนให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางประชากร ไปสู่โครงสร้างและรูปแบบการอยู่อาศัยของครัวเรือนในลักษณะใหม่ ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการปรับเปลี่ยนรูปแบบการดูแลและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ตลอดจนบทบาทของหน่วยงานในท้องถิ่นที่เข้ามาหนุนเสริมให้เกิดความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนชนบท ดังรูป 4

รูปที่ 4 ความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนชนบทไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางประชากรและสังคม

สรุปและอภิปรายผล

ครัวเรือนในชนบทมีขนาดของครัวเรือนเฉลี่ยลดลงอย่างต่อเนื่อง ลักษณะการอยู่อาศัยของครัวเรือนในชนบทที่มีลักษณะพิเศษและเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรและสังคมเริ่มเพิ่มสูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นครัวเรือนในลักษณะที่เป็นครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่คนเดียว ครัวเรือนผู้สูงอายุที่อยู่ด้วยกันกับคู่สมรสที่เป็นผู้สูงอายุ ครัวเรือนข้ามรุ่น (ผู้สูงอายุกับเด็ก) ครัวเรือนที่มีหัวหน้าครัวเรือนเป็นสตรี และครัวเรือนที่ประกอบด้วยสมาชิกหม้าย หย่า แยก

ผลของการเปลี่ยนแปลงข้างต้นส่งผลถึงสภาพความเป็นอยู่ การดำรงชีวิต ตลอดจนบทบาทของสมาชิกแต่ละคนในการปฏิบัติต่อกันและกัน การมีปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน ที่มีแนวโน้มลดน้อยลงตามไปด้วย เพราะเมื่อสมาชิกแต่ละคนต้องอาศัยอยู่คนละที่กัน สมาชิกบางส่วนต้องย้ายออกไปทำงานและอาศัยอยู่ที่ถิ่นอื่น โอกาสในการได้มีกิจกรรมและปฏิสัมพันธ์กัน บทบาทและหน้าที่ของสมาชิกครัวเรือนในการพึ่งพาอาศัยกันและกันก็อาจจะน้อยลงตามไปด้วย โดยครัวเรือนเดี่ยวขนาดเล็กที่ปราศจากผู้ดูแล และครัวเรือนข้ามรุ่น ต้องการการเอาใจใส่ดูแลเป็นพิเศษ

ปัญหาที่สำคัญที่สุดที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนชนบทไทยที่เป็นข้อค้นพบจากการศึกษานี้ คือ ร้อยละของผู้สูงอายุที่ไม่มีผู้ดูแล ผู้สูงอายุที่ต้องดูแลตนเอง และผู้สูงอายุที่ดูแลกันเอง ซึ่งประเด็นดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่สอดคล้องกับข้อค้นพบเรื่องลักษณะและรูปแบบการอยู่อาศัยของครัวเรือนชนบทที่ได้อภิปรายไปก่อนหน้านี้ แม้ในปัจจุบันนี้ ผู้สูงอายุกุ่มดังกล่าวมากกว่าร้อยละ 93 จะยังสามารถดูแลตนเองได้ (สาเหตุหนึ่งเพราะยังอยู่ในช่วงผู้สูงอายุวัยต้นและกลาง) แต่ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ เมื่อสังคมไทยเข้าสู่การเป็นสังคมสูงวัยอย่างสมบูรณ์และระดับสุดยอดในระยะเวลาไม่นานนี้ กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้จะมีอายุมากยิ่งขึ้น การดูแลและช่วยเหลือตนเองในการดำเนินชีวิตประจำวันจะทำได้ยากมากยิ่งขึ้น ซึ่งในส่วนนี้จำเป็นต้องหาวิธีการที่เหมาะสม เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวที่จะเกิดขึ้นกับครัวเรือนชนบทไทย

อย่างไรก็ดี จากผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ยังค้นพบถึงสิ่งที่อาจจะนำไปสู่แนวทางของการเตรียมตัวรับมือสถานการณ์ดังกล่าวได้ โดยอาศัยเทคโนโลยีทางด้านการติดต่อสื่อสาร และการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตที่ปัจจุบันได้กระจายตัวเข้าไปสู่พื้นที่ชนบทแทบจะทุกจุดแล้ว ซึ่งปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ช่วยทำให้การติดต่อสื่อสารของสมาชิกในครัวเรือนสามารถทำได้สะดวกมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันยังมีประเด็นที่มีความสำคัญยิ่ง คือบทบาทของบุคคลต่างๆ ในระดับชุมชนที่ถือเป็น “ผู้เกื้อกูลหลักของครัวเรือนชนบท” ซึ่งบุคคลเหล่านี้ประกอบด้วย ผู้ย้ายถิ่นกลับ บุตรหลานโดยเฉพาะลูกสาว

และลูกเขย เพื่อนบ้าน องค์กรและการรวมกลุ่มระดับชุมชน รวมถึงตัวผู้สูงอายุเองที่มีการเสียสละและอุทิศตนในงานจิตอาสาให้กับชุมชนอย่างแข็งขัน ทั้งนี้ ข้อค้นพบดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ระบบครัวเรือนเพื่อนบ้านยังคงเป็นสิ่งที่สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ในพื้นที่ชนบท นอกจากนี้ รวมถึงบทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีบทบาทในการจัดสรรสวัสดิการให้กับกลุ่มผู้สูงอายุและกลุ่มประชากรวัยเด็กในพื้นที่มากขึ้นกว่าในอดีต เพียงแต่ยังมีการปฏิบัติไม่แพร่หลายเท่าที่ควร เมื่อเปรียบเทียบกับสถานการณ์และความต้องการที่เกิดขึ้นในพื้นที่

ข้อเสนอแนะทางนโยบาย

จากข้อค้นพบที่ได้นำเสนอทั้งหมดอาจสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างประชากรและสังคมในสภาวะสังคมสูงอายุของประเทศไทย ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนในชนบททั้งในลักษณะของโครงสร้างครัวเรือน ลักษณะการอยู่อาศัย ตลอดจนวิธีการดูแลและพึ่งพาอาศัยกันของครัวเรือนในชนบท โดยสามารถชี้ให้เห็นถึงสถานการณ์ที่สำคัญคือ 1) การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนโดดเดี่ยว ขนาดที่ปราศจากผู้ดูแล และ 2) การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนขยายขนาดย่อม (ที่มีเฉพาะประชากร 2 รุ่น) รวมถึง 3) สถานการณ์ผู้สูงอายุที่ดูแลตนเอง ดูแลกันเอง และไม่มีผู้ดูแล ซึ่งทั้ง 3 ประเด็นนี้นับได้ว่า เป็นปัญหาที่มีความเกี่ยวเนื่องกันโดยตรง ด้วยเหตุนี้เพื่อเป็นการรองรับการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนชนบทที่มีแนวโน้มก้าวเข้าสู่สถานการณ์ที่ ล่อแหลม จึงขอเสนอแนะแนวทางสำหรับการจัดการทางนโยบายดังต่อไปนี้

ข้อเสนอแนะที่ 1) จัดให้มีสถานดูแลเด็กเล็กที่มีคุณภาพ เพื่อรองรับการเพิ่มขึ้นของครัวเรือนข้ามรุ่น โดยเฉพาะหากต้องดูแลบุตรหลานที่เป็นเด็กเล็ก สถานดูแลเด็กควรมี ผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวิธีการดูแล และการส่งเสริมพัฒนาการในเด็กเป็นผู้ทำหน้าที่ประจำ ทั้งนี้จะช่วยลดหน้าที่ของผู้สูงอายุในการดูแลเด็กเหล่านั้นได้

ข้อเสนอแนะที่ 2) ผลักดันกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งทางคุณธรรมและจริยธรรมของชุมชนเพื่อให้เป็นรากฐานแห่งการพึ่งพาอาศัยกันของครัวเรือนชนบท เน้นการมีส่วนร่วมของคนในพื้นที่อย่างเป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น การนำหลักศาสนา หลักแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง การจัดทำธรรมนูญชุมชน หรือศีลชุมชน เป็นต้น กระบวนการต่างๆ เหล่านี้ไม่เพียงแต่จะส่งเสริมให้ชุมชนกลายเป็นชุมชนที่น่าอยู่และปลอดภัย แต่ยังส่งเสริมระบบการดูแลและพึ่งพาอาศัยกัน เพราะสิ่งนี้ถือเป็นจุดแข็งของครัวเรือนชนบท ตลอดจนช่วยลดปัญหาความขัดแย้งของประชากรทุกกลุ่มวัยในพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ข้อเสนอแนะที่ 3) กระตุ้นให้เกิดกิจการเกิดใหม่ในชนบทที่เน้นการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืน (วิเคราะห์ตนเองและทรัพยากรในชุมชน) โดยเฉพาะในกลุ่มผู้ย้ายถิ่นกลับ กระตุ้นศักยภาพ ให้โอกาสและสิทธิพิเศษกับผู้ย้ายถิ่นกลับเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนชนบทโดยใช้ประสบการณ์ ทักษะและความรู้ที่เกิดจากการย้ายถิ่นมาพัฒนาและสร้างโอกาสทางด้านอาชีพและคุณภาพชีวิตให้กับภูมิลำเนาของตนอย่างเหมาะสมตามบริบท ทั้งนี้ เนื่องจากพบว่ากลุ่มคนดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่มีศักยภาพและเป็นแกนหลักที่สำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนหลายแห่งที่มีระบบสังคมที่เข้มแข็ง

ข้อเสนอแนะที่ 4) สนับสนุนให้เกิด “ความฉลาดทางเทคโนโลยี” (Technology Literacy) ในกลุ่มประชากรผู้สูงอายุเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกครัวเรือน ทั้งนี้ โดยให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นเจ้าภาพหลักในการสนับสนุนด้านโครงสร้างพื้นฐานและการเข้าถึง รวมถึงการส่งเสริมความเข้าใจในการใช้งาน วิธีการดังกล่าวจะช่วยให้การใช้ชีวิตประจำวัน รวมถึงเกิดการดูแลและพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้ที่อยู่ในชนบทกับประชากรที่ย้ายถิ่น โดยควรมุ่งเน้นไปที่การจัดสรรอย่างสะดวกเน้นความเหมาะสมตามช่วง

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. 2558. ประชากรสูงอายุไทย: ปัจจุบันและอนาคต. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์ และปราโมทย์ ประสาทกุล. 2549. ประชากรไทยในอนาคต. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และวรชัย ทองไทย (บรรณาธิการ), ประชากรและสังคม 2549: ภาวะการตาย ภาวะสะท้อนความมั่นคงของประชากร. นครปฐม: สำนักพิมพ์เดือนตุลา.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. 2558. สารประชากรมหาวิทยาลัยมหิดล. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2551. ผู้สูงอายุไทย 2550 มุมมอง/เสียงสะท้อนจากข้อมูลสถิติ. สำนักงานสถิติพยากรณ์ สำนักงานสถิติแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พี. เอ. ลิฟวิ่ง จำกัด.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2559. รายงานสำรวจภาวะการทำงานของประชากร ปี 2559. สำนักงานสถิติแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พี. เอ. ลิฟวิ่ง จำกัด.
- International Labour Office, Subregional Office for East Asia. 2007. Thailand Labour Market Indicators: 1990 – 2004. Bangkok: International Labour Office, Subregional Office for East Asia.
- Podhisita, C., Warangrat, A., Gray, R., Vapattanawong, P., & Chuanwan, S. 2009. Nuptiality Change in Thailand, 1960-2000: Implication for Future Fertility. Songklanakarin Journal of Social Sciences & Humanities, 15(5), 703-722.
- Lesthaeghe Ron J. & Van de Kaa Dirk J. 1986. "Twee demografische transitities? [Second Demographic Transition]". Bevolking: groei en krimp [Population: growth and shrinkage] (in Dutch with summaries in English). Deventer : Van Loghum Slaterus. pp. 9–24.